ESKİ TÜRK EDEBİYATINA GİRİŞ VE METİN ŞERHİ II DERSİ DÖNEM SONU ÖDEVİ

Kaşgarlı Mahmud

Dîvanû Lûgâti't-Türk Üzerine

Burak Pilan

Gökhan Özcaner

Ege Üniversitesi

Türk Dili ve Edebiyatı

Haziran, 2011

İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi Arabi 4189 numarada kayıtlı bir yazma eserdir. Yazarı Kaşgarlı Hüseyin Oğlu Mahmud (1008-1105)'dur. Kaşgari olarak bilinir. Aslında şimdiki Kırgızistan sınırları içerisinde Isık Köl yakınlarındaki Barsgan'dandır. Türkistan coğrafyasında ve Ceyhun'un doğu bölgelerinde hüküm sürmüş Karahanlı Hakanlığı (766-1212) döneminde yaşamış, Türk dilini öğrenmek amacıyla Türk şehir ve bozkırları boyunca Türkler arasında dolaşmıştır.

Divan, Türkçe madde başılı Arapça kapsamlı bir sözlüktür. Büyük boy 319 yaprak olup her yaprakta 17 satır bulunmaktadır. Kağıdı vaktiyle –Çin, Hint, Afgan gibi- doğu ülkelerinde yapılmış olan sağlam ve kalın bir kağıttır. Kitabın kimi yerleri yaşlık görerek kararmış ise de bozulmamış ve çürümemiştir. Birkaç kelime dışında her yanı iyice okunabilmekte, bundan kitabın iyi korunmuş olduğu anlaşılmaktadır.

1072 Ocak 25 Çarşamba günü yazılmağa başlandı, dört defa temize çekilip 1074 Şubat 10 Pazartesi günü Bağdat'ta bitirildi. Son düzeltmesi 1077 Ocak 9 pazartesi günü bitip halifeye ithaf edildi.[1]

YAZARI

Kaşgarlı Mahmud, 11'inci asrın son yarısında Divanü Lûgat it – Türk adlı meşhur eseri yazmış olan büyük Türk bilginidir. Hakkındaki bilgilerimiz, eserinin türlü yerlerinde kendisi tarafından verilen bilgilerin ötesine ne yazık ki geçememiştir. Martin Hartmann, Milli Tetebbular Mecmuasındaki bir makalesinde; o sıralarda İslamlar arasında yalnız din ilimlerine kıymet verildiğini, onun haricindeki (lûgat, tarih, ensab, coğrafya gibi) bilgilerle uğraşanlara ehemmiyet verilmediğini söylüyor. [2] Bu durum neticesinde Kaşgarlı Mahmud'un hayatı ve kişiliği ile ilgili yaşadığı döneme ait bilinen tek bilgi kaynağının Divanü Lûgati't Türk olduğu söylenebilir. Bunun dışında tarihçi Muhammed Abdül Eli tarafından 1791 yılında yazılmış olan ve Kaşgarlı'nın hayatı ve faaliyetlerini anlatan "Tezkere-i Hazreti Mollam" da ileri tarih kaynaklarından gösterilebilir.

Kendisi ile ilgili tek kaynağımız yine kendi kitabı olmasına rağmen, Kaşgarlı Mahmud eserinde hayatı ve şahsiyeti hakkında açık bilgi vermemektedir. Üstelik çağdaşı olan Yusuf Has Hâcib'in "Kutadgu Bilig" adlı eserinde de Kaşgarlı Mahmud ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Yalnız Kaşgarlı'nın kitabının çeşitli yerlerinde kendisi, sülalesi, yurdu v.s. hakkında bazı ipuçları vermektedir. Babası Barsgan'lıdır. Babasının

---

[1] KAÇALİN, Mustafa, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Divanü Lugati't – Türk Üzerine Birkaç Söz, Kasım 2008, C: XCIV, S: 683 s: 528

adı Hüseyin, büyük babasının da Muhammed'dir.[3] Babası Barsgan'dan Kaşgar'a göçmüş, Mahmut da burada doğmuştur. Ömer Faruk Akün'ün Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ndeki Kaşgarlı Mahmud maddesinde Kaşgarlı Mahmud'un Barsgan'da doğduğunu iddia etmekte ise de bunu doğrulayan hiçbir belge bulunmamaktadır.[4]

Mahmut, Barsgan'ı anlatırken "Mahmud'un babası oralıdır" diyor ki bu, kendisinin Kaşgar'da doğmuş olduğunu, babasının da Barsgan'lı bulunduğunu açıkça gösteriyor.

Müellifin bazı ifadeleri, onun yüksek aristokrasiye mensup olduğunu, hatta belki de Karahanlılar ailesine de yabancı bulunmadığını göstermektedir. [5] Kitabının başlangıç bölümünde Türklerin en ileri gelenlerinden olduğunu yazması da bu görüşü desteklemektedir.

> *"Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi,*
> *soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde..."* [6]

Kaşgarlı Mahmud, eserini Bağdat'ta yazmış olması ihtimaline göre, Kaşgar'dan Irak'a göç etmiş olmalıdır. Fakat o, kendisinin Bağdat'a ne gibi sebeplerle, niçin ve ne zaman geldiğini söylemiyor. Yalnız, Türk bozkırlarını, çöllerini baştan başa seyahat ettiğini, Türk lehçelerini, gelenek ve göreneklerini yerlerinde öğrendiğini, lehçeler arasındaki farkları en iyi şekilde bildiğini söylüyor. [7]

Tüm bu deneyimleri yaşayıp Bağdat'a geldiği zaman, yaşı da oldukça ilerlemiş olması gerekir. Kaç yaşına kadar yaşayıp hangi tarihte öldüğü hakkında elimizde bilgi olmamasına rağmen, bu doğrultuda baktığımızda genç yaşta ölmediğini söylemek mümkündür.

Mahmud'un doğum ve ölüm tarihlerini kesin olarak bilemiyoruz. Yalnız Divanü Lûgat'ı 10 Şubat 1074 tarihinde yazıp bitirdiği ve o zaman yaşının da bir hayli ilerlemiş bulunduğu bilindiğine göre, Kaşgarlı Mahmud'un 11'inci yüzyılın içinde yaşamış ve sonlarına doğru ölmüş olmasını kuvvetle tahmin edebiliriz.

Kaşgarlı Mahmud'un mezarı bugün Kaşgar şehrinin güneybatısına yaklaşık 45 km uzaklıktaki Opal kasabasında bulunmaktadır. Haritadaki yeri ise doğu enlem 75°

---

[2] Age sayı 4, yıl 1331, s: 167 - 170
[3] Divanü Lûgati't Türk, Besim Atalay Tercümesi, cilt: 1, s: 3
[4] Age, C.25, s.9
[5] ÜLKÜTAŞIR M. Şakir, Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1946, s: 12 - 13
[6] Divanü Lûgati't Türk, Besim Atalay Tercümesi, cilt: 1, s: 4
[7] Divanü Lûgati't Türk, Besim Atalay Tercümesi, cilt: 1, s: 4

30′ 37″ ile kuzey boylam 39° 18′ 37″ arasındadır. Söz konusu mezar bulunup yeri kesin olarak tespit edilinceye kadar tartışmalara neden olmuş idi. Her ne kadar mezarın yeri başta Kaşgarlı Mahmud'un kendisinin verdiği ipuçları olmak üzere, Kaşgarlı Mahmud'un kısaca hayat hikâyesinin anlatıldığı Tezkere-i Hazreti Mollam'da yer alan bilgiler ve bölge insanlarının tanıklık etmeleriyle kesin olarak tespit edilip haber ajansları vasıtasıyla dünyaya duyurulmuş ise de yine bu konuyla ilgili bir takım çelişkili iddialar zaman zaman karşımıza çıkmaktadır.[8]

YERİ VE TARİHİ

Divanü Lûgati't – Türk'ün matbu nüshasının en sonundaki kaynağa göre, Kaşgarlı bu kitabını hicri 464 yılı "Cemaziyelevvelinin gurresinde", yani ilk gününde (25 Ocak 1072) yazmaya başlamıştır. Mahmut, Divan'ı bir kere yazıp bitirdikten sonra, yeniden incelemeler yaparak eseri dört defa düzeltip tekrar yazmış ve bu suretle en son olarak 10 Cemaziyelahir 466 (10 Şubat 1074) Pazartesi günü bitirmiştir.

> "*Kitaba 464 senesinin Cemazielevvel başlarında (gurresinde) başlandı ve dört kere yazıldıktan ve düzenlendikten sonra 466 senesinin Cemaziyelahırının onuncu Pazartesi günü bitirildi.*" [9]

Tüm bunlara rağmen cilt 3, sayfa 116'da "biz bu kitabı yazdığımızda sene 690 idi" demesi akılları karıştırıyor.

Bu kayıtlara göre eserin yazılıp bitirilişi, sunulduğu halifenin cülusundan önce oluyor demektir. Divanü Lugati't – Türk, Bağdat'ta Abbasi halifesi Muhammed El-Muqtedî Billah'a takdim edilmiştir. Fakat bu kişinin hükümeti 467 (1075) yılında başlayarak 487 (1094) yılına kadar sürmüştür. 466 (1074) yılında Bağdat tahtında halife El-Qâ'im bi-Emrillah bulunuyordu.

Kaşgarlı Mahmud'un eserini Bağdat'ta yazıp bitirdiği tahmin ediliyor fakat kitabın yazılıp bitirilişi hakkında bizzat kitabın içinde bu noktaya değinen birkaç karışık kayıt mevcuttur. Bu karışık kayıtlardan ötürü, kitabın telif senesi hakkında bazı incelemeler yapılması gerekmiştir. Divanü Lugat'a ait çalışmalar yapan Prof. Hartmann ile Brockelmann da Divan'ın yazılış senesini yalnız kitabın sonundaki kayda dayandırdıklarından, bir müddet kitabın telif yılı gerçek olarak tespit edilememiştir.

Tüm bu tarih karışıklığı nedeniyle Prof. Zeki Velidi Togan asıl yazma nüsha üzerinde meşgul olmuş ve buna dair Atsız Mecmua'da dikkate değer bir makale

---

[8] ÇAKAN Varis, Kaşgarlı Mahmud'un Soyu, Kısaca Hayatı, Eserleri ve Mezarı Üzerine Bir İnceleme
[9] Divan, Besim Atalay Tercümesi, cilt 3, s. 451 – 452

yayımlayarak bunu düzeltmede başarılı olmuştur. Zeki Velidi bu makalesinde, Divan'ın telif yıllarına temas eden bu kayıtları birer birer tahlil ederek;

> *"...hülasa bu senelerin şu şekilde anlaşılması icap eder ki müellif kitabını evvelce daha* El-Qâ'im bi-Emrillah *zamanında 25 Kânunusani (Ocak) 1072 – 10 Şubat 1074 arasında yazıp tamam etmiş ve sonra 1076-1077 senelerinde tekrar tekmil ederek Halife Muhammed El-Muqtedî Billah'a takdim etmiştir. Buna göre kitabın telif yılı Hicri 470 (miladi 1077) olarak kabul olunmak icap eder."* [10]

demektedir. Bizde Divanü Lûgati't – Türk ile ilgili çalışmalar yapan Prof. Fuat Köprülü ve Ahmet Caferoğlu da Zeki Velidi'nin Divan'ın telif senesi olarak gösterdiği 1077 tarihini kabul etmektedirler. [11] [12]

Eserin içeriğinde nerede yazıldığına ilişkin bir yazı ya da işaret yoktur. Fakat hazırlandıktan sonra Bağdat'ta halifeye sunulduğunu biliyoruz. Bu doğrultuda düşünüldüğünde Bağdat'ta hazırlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Eserin Kaşgar'da hazırlanıp daha sonradan Bağdat'a getirilmesi ihtimali ise düşüktür. Kaşgarlı'nın anlattığına göre kendisi tüm Türk illerini dolaşmış, çölleri karış karış gezmiş, görmüştür. Tüm bu gezdiği yerlerde topladığı bilgileri o dönemin İslam âlimlerinin ilim yuvası olarak görülen Bağdat'a yerleştikten sonra kitap haline getirmesi ihtimali, en uygun görünen ihtimaldir.

Böylesine büyük ve çok maddeli bir eserin sadece hafıza yardımı ile hazırlanmış olması ihtimalinin akılları kurcalaması üzerine, Kaşgarlı'nın bu eseri hazırlamadan önce iyice planladığını ve uzun notlar aldığını, eseri kaleme alırken de bunlardan faydalandığını söylemek yanlış olmaz.

İŞLEVİ

Türkler tarihin belli dönemlerinde iniş ve çıkışlar yaşamış, belli dönemlerde çevresindeki medeniyetlere hükmetmiştir. Hicretin üçüncü asrından onuncu asrın ortalarına kadar olan süre de, yani eserin yazıldığı tarih aralığı da, bu hüküm sürme dönemlerinden biridir. İşte bu hakimiyet dönemlerinde de Türklerin kullandığı dili bilmek, pragmatik açıdan olduğu kadar dogmatik açıdan da önemliydi. Kaşgarlı Mahmut bunu eserinin giriş bölümünde şu şekilde dile getiriyor;

---

[10] Age, sayı 16, 1932
[11] KÖPRÜLÜ Fuat, Divanü Lûgat it – Türk, Cumhuriyet Gazetesi 24 Nisan 1933
[12] CAFEROĞLU Ahmet, İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut, Konferanslar, Seri 2, Kitap 17

"Andiçerek söylüyorum, ben, Buhara'nın – sözüne güvenilir- imamlarının birinden ve başkaca Nişaburlu bir imamdan işittim ki, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki Yalavacımız kıyamet belgelerini, ahir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır" buyurmuştur. Bu hadis doğru ise –sorgusu kendilerinin üzerine olsun- Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse, akıl da bunu emreder."[13]

Her ne kadar Kaşgarlı Mahmut Türkçenin önemini bu şekilde aktarsa da, Gazneliler, Selçuklular gibi bazı Türk toplulukları bu önemi kavrayamamış, Farsçaya daha çok yanaşmıştır. Edebiyat dili olarak Farsçanın, bilim dili olarak ise Arapçanın hüküm sürdüğü bu geniş toprakların büyük oranda hâkiminin Türkler olması, Türklerin üstün fetih hâkimiyet gücüne rağmen dillerine sahip çıkamadıklarının göstergesidir. Tüm bu dil vefasızlığının yanı sıra, bir dil olarak Türkçenin, Arapçadan aşağı kalır yanı olmadığını, Türkçe ile Arapçanın atbaşı beraber yürüdüklerini göstermek amacı, Kaşgarlı'nın esas amacı sayılabilir[14]. Eserin yazılışı Araplara Türkçeyi öğretmek amacını taşıdığından eser Arapça olarak yazılmış, Arap leksikolojisine göre düzenlenmiştir. Eserin normal sözlük yapısının ötesinde ayrıca bir etimolojik sözlük özelliği vardır.

"... Halil'in "Kitabül'ayn"ında yaptığı gibi, kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak, arasıra, yüreğime doğar dururdu." [15]

Kaşgarlı Araplara Türkçeyi öğretmek amacını yürütürken, bir diğer yandan da Türk dilinin ilk ve en önemli eserlerinden birini ortaya koymuştur. Sadece bir sözlük değil, aynı zamanda bir gramer, coğrafya, edebiyat, tarih ve folklor kitabıdır. Tüm bu nitelikleri bakımından Divanü Lûgati't – Türk, Kaşgarlı Mahmud'un adının, ölümünün 1000 yıl sonrasında dahi anılmasını sağlatacak kadar önemli bir eserdir. Ki Kaşgarlı yazdığı bu eserin öneminin farkında olduğunu şu şekilde dile getirmiştir;

"Bana sonsuz bir ün, bitmez, tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı – Tanrıya sığınarak – Divanü Lûgati't – Türk "Türk Dillerinin Kamusu" adını vererek yazdım." [16]

Bu kadar özelliği içerisinde barındıran bu eser, Türklerin o dönemdeki yaşayışlarını görmemiz açısından da önemlidir. Bu kitap sayesinde eski Türklerin

---

[13] Divanü Lûgati't Türk, Besim Atalay Tercümesi, cilt: 1, s: 4
[14] Divanü Lûgati't Türk, Besim Atalay Tercümesi, cilt: 1, s: 6
[15] Divanü Lûgati't Türk, Besim Atalay Tercümesi, cilt: 1, s: 6
[16] Divanü Lûgati't Türk, Besim Atalay Tercümesi, cilt: 1, s: 4

yaklaşık 1000 yıl önceki toplum içi davranışlarını, kültürlerini öğrenebiliyoruz. 1000 yıl önce atalarımızın ipek mendil taşıdıklarını (bkz. ulatu), elbise kırışıklarını düzeltmek için ütü kullandıklarını (bkz. ütüg), hatta belki modern futbolun kökeninin Türklere dayandığını (bkz. tepük), yine bu eser sayesinde biliyoruz.

Bunların dışında, Türklerin kadınlara, çocuklara ve düşkünlere gösterdikleri saygı izlerini de orada buluyoruz. Hatta öyle ki, Besim Atalay'ın çevirisinden hareketle yaklaşık 8000 madde başı kelime arasından 310 tanesi kadın ve kadının dünyası ile doğrudan ilişkilidir. Ayrıca eserde yine kadını ilgilendiren 23 atasözü, 19 da nazım parçası tespit edilmiştir. [17]

Sonuç olarak, Divanü Lûgati't – Türk, yazarının da söylediği gibi, "hikmet, seci', atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca" tertip etmiş, zengin bir içerik dolgunluğuyla gelecek nesillere bırakmıştır.

TESPİTİ

Divanü Lûgati't – Türk'ün bulunuşu ve basılışını, tüm bu evrelerin içerisindeki belki de en önemli karakter olan Kilisli Muallim Rıfat (Bilge)'ın Yeni Sabah gazetesinin 30 Eylül ile 4, 7, 11, 14 ve 18 Ekim 1945 tarihli nüshalarında çıkmış hatıralarından okumanın en doğrusu olacağını düşündüğümüzden, tüm bu yazı dizisini alıntıladık.

"Divanyolu'nda (Karababa) sokağının başında "Diyarıbakır kıraathanesi" adlı bir kıraathane vardı. Diyarbakırlı Ali Emiri Efendi buranın birinci müşterilerinden idi.

Her gece akşamdan sonra gelir, gece yarısında kadar oturur, dostlariyle görüşür, konuşur; sonra kalkar, Parmakkapı'daki hanesine giderdi.

Bu zat bekar idi, kapısını kendisi kitler, kendisi açardı. Hayatını mütalâaya hasretmişti.

Her türlü eser okumakla beraber en çok Osmanlı tarihi ile meşguldü. Hafızası çok kuvvetliydi. Okuduğu şeyleri unutmamış, unutmazdı.

- Ezberimde yüz bin Türkçe beyit vardır, derdi.

Ben, bu ciheti nezaketle bir kere tecrübe ettim. Hangi bir şairin bir gazelinden bir mısra seçtim;

- Acaba şu mısra kimindir? diye sordum. Güldü:

- İmtihan mı etmek istiyorsun; falanındır, sonu şudur ve gazelin tamamı şöyledir... diye ezber okudu.

---

[17] GÜLSÜN Arife, Divanü Lûgati't – Türk'te Kadın ve Onun Dünyası

Bu zat büyüklerin tercümei halleriyle de çok uğraşmıştı. Ne kadar İslam hükümdarı varsa, ne kadar büyük alimler varsa, meşayih varsa, ne kadar Osmanlı şairi varsa hep sinin tercümei halini mufassalan bilirdi. Ona bir şey sorulsa:

- O namda iki şair var, hangisini istiyorsun? der ve her birisi hakkında malumat verirdi.

Bir yaz günü akşamüzeri Ayasofya meydanında ağaçlar altında gezinirken, Ayasofya hamamının kapısı üzerindeki tarih gözüme ilişti. Uğraştım, okudum, kaydettim.

Şairin adı "Hüdayi" idi.

Ben bunu Aziz Mahmut Hüdayi zannettim. Gece kıraathanede işi ona açtım.

- Tuhaf şey, Aziz hazretleri hamam tarihi söylemiş! dedim. Güldü:

- Rıfat, teracimde zayıfsın. Biraz uğraş, tekemmül etmeğe bak. İki Hüdayi var; birisi Aziz hazretleri, diğeri Müezzin zade Hüdayi'dir. Tarih bunundur! dedi.

Müşarünileyhin tarih ve edebiyatta kemalini gördüğüm, bildiğim için kendilerinden istifadeye çalışırdım. Bu zat, her gece kıraathanede isbatı vücut eder etmez, etrafına tarih eve edebiyat meraklıları toplanır, orası adeta bir ders halkası olurdu.

Tarih Encümeni azasından Tevhid Bey, yine azadan Arif Bey, Amasya müverrihi Hüsamettin efendi baş şakirtlerindendi. Ben de sürüye katılır, fakat küçük şakirt söze o kadar karışmazdım.

Müşarünileyh hakkında uzun bir tercümei hal yazacağım. Binaenaleyh sadede geliyorum:

Mali 1333 senesi idi. Bir gece yine bu kıraathaneye teşrif buyurdu. Biraz tarihten, edebiyattan bahsedildikten sonra:

- Beyler, Efendiler! Bu gece size bir şey soracağım! dedi.

- Buyurun, dedik.

Sordu:

- Divanü Lûgati't-Türk isminde bir kitap gördünüz mü yahut işittiniz mi?

İlk cevabı ben verdim:

- Kitabın kendisini görmedim, fakat Katip Çelebi bunu görmüş ve Keşfüzzünun'a yazmıştır, dedim.

Sonra Arif Bey ve arkadaşları Arapça tarihlerin birisinde bunun adını gördük, dediler. Bunun üzerine Emiri Efendi, Fuzuli'nin şu mısraını okudu: "Eyledim tahkik, görmüş kimse yok cananımı."

Söz sırası bize geldi. Bir ağızdan heyecanla sorduk:

- Siz gördünüz mü? dedik.

Sualimiz hoşuna gitti, kendisine mahsus olan tarzda gevrek gevrek, güle güle katıldı:

- Ne söylüyorsunuz? İnayeti bari ile bugün o kitaba malik oldum, dedi. Cümlemiz tebrik ettik, fakat nasıl elde ettiğini, kimden aldığını sorduk.

- Adetim veçhile haftada iki, üç kere Sahaflar Çarşısına uğrar, yeni bir şey var mı diye kitapçılara sorarım, dün de uğradım. Kitapçı Burhan Bey'in dükkanında oturdum. "Bir şey var mı?" dedim. Kitapçı:

- Bir kitap var ama, sahibi otuz lira istiyor. Bu kitap bana geleli bir hafta oldu. Ben, bunu yüksek bir fiyatla alır diye Maarif Nazırı Emrullah Efendiye götürdüm. O da ilmiye encümenine havale etti. Encümen tetkik için bir hafta müsaade istedi, ben de kabul ettim. Bir hafta sonra uğradım. On lira teklif ettiler. Ben de: "Kitap benim değil, başkasınındır. Otuz liradan bir para aşağıya vermiyor" dedim. Cevaben "Biz otuz liraya bir kütüphane satın alırız. Al kitabını, istemiyoruz!" diye kitabı iade ettiler. Kitap sahibiyle tayin ettiğimiz müddet yarın bitecektir. Yarın kitabı vermeye mecburum. Bakınız, eğer işinize gelirse siz alınız! dedi. Kitabı elime alınca bayıldım. Otuz lira değil, otuz bin lira değeri var. Dünyada eşi menendi görülmemiş, bir Türk Kamusu ve grameri. Fakat kitapçıyı şımartmamak, fiyatı artırmaya bırakmamak için, nazlı davrandım: "Dağınık bir eser: Acaba tamam mı, değil mi? Hem de müellifi Kaşgarlı bir adam imiş, kimdir, necidir? Belli değil. Sarı çizmeli Mehmed ağa... Mamafih ne de olsa bir eserdir. Maarif 10 lira teklif etmiş ise, ben de 15 lira veririm" dedim. Kitapçı:

- Hayır, arz ettiğim gibi benim değildir. Benim olsaydı verirdim. Fakat sahibi mutlak otuz lira istiyor. Almayacak olursanız sahibine iade ederim, dedi.

Sordum:

- Sahibi kimdir? dedim. Cevaben dedi ki.

- Yaşlıca bir hanımdır. Eski Maliye Nazırı Nazif Bey'in mensubatından... Paşa, bu kitabı ona verirken: "Bak, sana bir kitap veriyorum. İyi sakla! Sıkıldığın zaman kitapçılara götür. Altın para otuz lira eder, aşağıya verme!" demiş. İşte bu otuz lira kadının kulağında küpe olmuş... Yoksa kendisi aceze bir kadındır. Alacak isen, bir kadına iyilik etmiş olursun dedi.

Bunun üzerine:

- Evet, şimdi işin şekli değişti: Bir kadına muavenet bir vazifedir. Peki, kabul ettim, dedim ve kitabı aldım. Fakat o dakikada şöyle düşündüm: Yanımda ancak 15 lira var, eve gidecek olsam kitap dükkanda kalacak, mümkün ki başka birisi gelir, kitapçı tamahkarlık ederek ona da gösterir, o da alır. Paranın üstünü yarına bırakayım desem, olmaz. Başladım içimden Allah'a yalvarmağa: "Allah'ım bir dost gönder, bana yardım etsin. Beni kitaptan ayırma!"

İki dakika sonra baktım ki, dostlarımdan eski Darülfünunun edebiyat muallimi Faik Reşat Bey oradan geçiyor. Hemen çağırdım. Gizlice: "varsa aman bana yirmi lira ver" dedim. Çantasını açtı, on lira varmış. Onu verdi.

- Üst tarafını da şimdi acele eve gider getiririm dedi. Ben de kitapçının dükkanında kısmen huzuru kalble oturdum.

Birkaç dakika sonra Reşat Bey geldi, parayı getirdi. Otuz lirayı Burhan Beye verdim.

Burhan Bey "Pekala, ya benim bahşişim yok mu?" dedi.

Üç lira da ona verdim, vedalaştım. Dükkandan kalktım, Reşat Bey'le konuşa konuşa çarşıdan çıktık. Fakat arkamıza baktım: "Acaba Burhan Bey pişman olup da arkamızdan koşmasın" diye korku içindeydim.

Neyse, baktım ki gelen yok: "Oh Elhamdülillah!" dedim.

Kitabı aldım, eve geldim yemeği içmeyi unuttum. Birkaç saat mütalâa ile uğraştım. Arkadaşlar, size arz ediyorum: bu kitap değil, Türkistan ülkesidir, Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak, Arap dilinde Seyyibuyihin kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gelse cihanın hazineleri kafi gelmez.

Bu kitap ile Hazreti Yusuf arasında bir müşahebet var. Yusuf'u arkadaşları birkaç akçeye sattılar. Fakat sonra Mısır'da ağırlığınca cevahire satıldı. Bu kitabı da Burhan bana 32 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığında elmaslara, zümrütlere veremem, dedim.

Emiri efendi bu kitabı elde ettikten sonra neşesiyle sermest oldu. Eşine, dostuna rast geldiğinde: "Ben bir kitap aldım, şöyledir, böyledir" diye ballandıra ballandıra söylüyordu. Ağızdan ağza, kulaktan kulağa bu haber Ziya Gökalp'a yetişmiş, koşmuş, Emiri'ye gelmiş, kitabı görmek istemiş. Fakat Emiri:

- Şimdilik gösteremem, belki iki ay sonra olabilir, diye Ziya Bey'i kırmıştı.

Sonra Ziya Bey Diyarbakır Mebuslarından iki zatı göndermiş, Emiri Efendi onlara da göstermemiştir. Bana gelince: Emiri Efendinin tabiatını bildiğim için görmek istemedim. Bir şey söylemedim. Nihayet bir hafta kadar bir zaman geçti. Bir gün bana haber göndermiş ve davet etmişti. Gittim. Kitap meydanda duruyordu. Bana hitap ile:

- İşte "Divanü Lûgati't-Türk" buyurun, mütalâa ediniz, dedi.

Ben de aldım, bakıştırdım.

- Cenabı Hak neşrini nasip etsin dedim.

Bu söz hoşuna gitti.

-Bu sözü başkasından duymadım, inşallah neşrederiz, tashihini de sen yaparsın, dedikten sonra bir ah çekti, rengi bozuldu, şöyle dedi:

- Rıfat bu kitap, ne kadar yüksek dersek o kadar yüksek, ne kadar kıymetli, fakat bunun

Mühim bir kusuru var. Kitabın şirazesi çözülmüş, formaları dağılmış, yapraklar karışmış, başı, sonu belirsiz olmuş. Sayfasının karşılığı yok, sayfa başlarında numara yok, kitap tamam mı, değil mi, tanzim edilmesi mümkün mü, değil mi? Bu noktalar beni mahzun ediyor. Acaba tamam mı?

Eğer tamam ise, ne saadet. Değilse vay benim başıma, o zaman bu kitabın karşısına geçip, ölünceye kadar ağlamalıyım. Rıfat sana rica ediyorum. Her gün gel, bir iki saat bu kitap ile meşgul ol. Şu kitap tamam mı, değil mi? Bunu meydana çıkar! dedi.

Ben de teşekkürle kabul ettim. İki ay kadar her gün birkaç saat meşgul oldum. Kitabı üç defa hatmettim. Formalar, kağıtları oradan kaldırdım, beriye koydum: uymadı. Başka yere götürdüm, sözlerin insicamına, bahsin devamına baktım. Elhasıl uğraşa uğraşa tanzim ettim. Sayfalara numara koydum. Kitabın tamam olduğunu tebşir ettim. Sevincinden ağladı. Sonra:

- Ben de göreyim, dedi. Bir kere de beraberce indirdik, ona da kanaat geldi.

Bu iş, onun o kadar hoşuna gitti ki, ev iki bölüklü idi. Bana:

- Rıfat, bu hizmetine mukabil, haydi Defterhaneye gidelim. Sana hanemin bir bölüğünü ferağ edeyim, dedi.

Teşekkür ettim:

- Hanenizde daim olunuz. Ben sizden yalnız bunun neşrine müsaadenizi istirham ederim, mükafatım bu olsun, dedim.

Cevaben:

- İnşallah o da olur, fakat biraz sabrediniz, dedi.

Anladım ki, o neşre razıdır, fakat büyüklerden birisinin veya bir kaçının ricasını istiyor. Çünkü Merhum büyüklerin iltifatından çok hoşlanırdı. Hatta ona gündüz büyüklerden birisi hürmet etse, gece kıraathaneye gelir:

- Bugün falan Beyefendiye rast geldim, bana şöyle hürmet etti. Eğildi, elimi öptü. Ne alicenap, ne terbiyeli insandır! Diye onu saatlerce methederdi.

Ziya Gökalp Bey de Divanü Lügat it – Türk'e kuşaktan aşık olmuştu. Adı söylenince Leyla'sının adını duymuş zavallı Kays gibi ah çekiyordu. Kitabı duyduktan sonra kitabı görmek için yaptığı teşebbüslerin fayda etmediğini görünce bir gün bana geldi. Aramızda şöyle bir konuşma oldu:

- Bahtiyar Rıfat, sen bu kitabı hem gördün, hem okudun değil mi?

- Evet, gördüm de okudum da.

- Rıfat, ben sevda bilmezdim. Fakat bu kitaba tutuldum. Görmek için ne yaptımsa olmadı, şu kadar var ki cezmettim. Bu kitabı hem almalı hem neşretmeliyiz. Bu hazinenin anahtarı senin elindedir. Gel, bana yardım et. Şu kitabı kurtaralım. Bütün Türklere armağanımız olsun. Haydi, bana çaresini söyle!

- Evet, bir çare düşündüm. Fakat hem kolay, hem zor. Bilmem ki yapabilir misin?

- Aman çabuk söyle. Emin olun ki, Ferhad gibi dağları delecek kudretim var.

- Talat paşa ile görüşüyor musun, ona sözün, nazın geçer mi?

-Merkez azasından olduğum için hay hay. Ne demek istiyorsun?

-Talat paşayı ali efendi çok severdi. Ne zaman adı anılsa methü senasında bulunurdu. Bana öyle geliyor ki bu kitap için Talat Paşa, Emiri efendiye rica edecek olursa derhal verir. Fakat Talat Paşa ona rica eder mi, bilemem ki.

- Talat Paşa gönülsüzdür, hem de faziletli insanları sever. Haydi haydi rica eder. Şu kadar var ki bu ricanın şekli tuhaftır. Talat Paşa Emiri Efendinin ayağına gitse olmaz. Onu Babıali'ye veya merkeze çağırsa olmaz. Şimdi bunun çaresi nedir? Rica ederim şunun da bir çaresini bul.

-Ben bu işi daha evvel düşünmüş, çaresini bulmuştum.

-Nasıl, anlat bakayım.

-Emiri Efendi adliye nazırı İbrahim Beyefendiyi pek çok sever, gerek asaletine, gerek şahsi meziyetlerine çok hürmeti vardır. Bu sevgi neticesidir ki Emiri efendiye çok hürmet eder, gördüğü yerde mutlaka elini öper. Bu karşılıklı sevişme neticesidir ki, Emiri Efendi geceleri sık sık İbrahim Bey'in Koska'daki evine gider. Sonra gelir, bize nasıl görüştüğünü anlatır.

Bulduğum çare şudur: şimdi ramazanı şeriftir. İbrahim Bey'e söyleyin bir gece Emiri Efendiyi iftara davet buyursun. Talat Paşa'ya da rica ediniz. O gece yemekten bir saat sonra büyüklerden birkaç arkadaşıyla İbrahim Bey'i görmeğe gelsin. Orada İbrahim Bey evvela misafirleri Emiri Efendiye tanıtsın. Sonra Emiri Efendiyi yüksek sözlerle onlara takdim etsin. Onlar da başta Talat Paşa olmak üzere "ay üstadı muhterem, vay edibi azam, vay müverrihi mükerrem... Şanü şöhreti dünyayı tutan Emiri Efendi siz misiniz? Hani, ne saadet ki bu gece hakipayinizle teşerrüf ettik. Ne bahtiyarız ki sizi gökte ararken yerde bulduk..." diyerek Emiri Efendinin elini öpsün; el bağlayarak karşısında divan dursunlar: oturunuz demedikçe oturmasınlar. Oturduktan sonra da "üstadımız, müsaade buyururlarsa tarihten, edebiyattan, bizce kapalı kalmış olan bazı şeyler soralım" desin ve hafif bir şeyler sorsun, aldıkları cevaptan memnun olarak teşekkürler etsinler. Bu fasıl bittikten sonra, muhterem üstadımız, işittik

zatıâlinizde Divanü Lûgati't-Türk diye kıymetli, değerli bir kitap varmış. Lütfen o kitap hakkında bizi malumatınızla ihya buyurur musunuz, desinler. Bu fasıl da bittikten sonra, Talat Paşa ayağa kalksın. Gayet parlak methü senadan sonra, inayet buyurunuz da şu kitabı bastırsak, Türklük âlemine hediye etsek, olmaz mı? Şu lûtfunuzu deriğ buyurmanızı istirham ederim. desin. Şüphesizdir ki verecektir.

Ziya Gökalp, bu güzel söyleri dinledikten sonra güle güle kalktı. Sevincinden yerinde oturamaz oldu:

- Aman ne güzel, aman ne kolay çare. Eminim, imanım gibi bilirim, kitabı aldık. Bekle, üç gün sonra bu usulün tatbikatını Emiri Efendiden duyarsınız, dedi.

Filhakika üç gün geçti, dördüncü günün gecesinde Emiri Efendi adet veçhile Diyarbekir kıraathanesine geldi fakat ne geliş, ne kahramanlara, ne cihangirlere, ne padişahlara, ne imparatorlara nasip olmayan bir azamet, bir celadet ile yürüyor, sevincinden ayağı yere basmıyor, göklere yükseliyor, meleklere: "Durun siz, uçmak bana yaraşır, uçacağım; arşı alaya kadar uçacağım" diyordu.

Ben, efendinin kapıdan girişinden, yürüyüşünden, etrafa bakışından işin ne olduğunu çaktım; fakat sezdirmeden her gecekinden ayrı bir hal göstermedim.

Efendi geldi, adeti veçhile karşıladık. Geçti, oturdu. Fakat neşesine payan yoktu. İlk sözü şöyle oldu:

-Bu gece çaylar benden! Kabil olsa bu gece buraya gelenlerin hepsine çay ikram ederdim. Bu gece benim ziyafet gecemdir. Bu gece Emiri'nin ne Emiri olduğunu anlatma gecesidir! gibi bir takım parlak sözler söyledi.

Biz de bir ağızdan hayretle:

- Hayırdır inşallah, her halde büyük bir memuriyete tayin buyrulmuşsunuzdur! dedik.

- Benim muvaffakıyetimin yanında memuriyet kaç para eder? Hayatın en büyük zevki; meziyetin takdir edilmesidir. İşte ben o takdire mazhar oldum. Hem de öyle bir takdir ediliş ki, onun fevkinde bir şey olamaz! dedi.

- Lütfen izah buyurur musunuz? diye sorduk

Bunun üzerine Emiri Efendi söze başladı:

- Şu Adliye nazırı İbrahim Beyefendi pek kişi zadedir. Büyük bir hanedana mensuptur. Ecdadında kaç tane şeyhülislam var, kendisi de iyi tahsil görmüştür. İnsanlığın, kadirşinaslığın en birinci numunelerindendir. Beni de çok sever, gördüğü yerde elimi öper. Bir iş için bir tezkere göndersem tezkeremi fermanı hümayun gibi tutar. Beni sık sık davet eder, gitmezsem ayağıma kadar gelir, itab eder.

İşte dün gece beni iftara davet emişti. Gitmesem olmaz. Kalktım, Koska'daki konağına gittim. Beni bin izzet, ikram ile karşıladı. Top atıldı. İftar ettik. Sofrada benden başka kimse yoktu. Bir ben idim, bir de o idi. Çünkü sıkılacağımı bildiği için başka bir kimseyi çağırmamıştı.

İftardan sonra konuşmaya daldık. Bir saat kadar zaman geçti. Derken ağası geldi. Efendim Talat Paşa teşrif buyurdular, dedi. İbrahim Beyefendi hemen karşıladı. Misafirleri bulunduğumuz odaya aldı. Gelenler Talat Paşa ile beş altı kadar arkadaşı idi. Ben, bunlardan yalnız Talat Paşayı tanırım.

Misafirler içeriye girdikten sonra İbrahim Beyefendi misafirleri tanıtmaya başladı. Bu tanıtmadan sonra beni onlara tanıtmak için en yüksek medihlerde bulundu. Bu misafirler Emiri adını duyunca, başta Talat paşa olmak üzere birden ayağa kalktılar, ilk evvel Talat paşa bana doğru yürüdü, geldi: "Hay üstadı muhterem, mübarek elinizi öpmekle kesbi şeref etmek isterim. Müsaade buyurunuz" dedi. Elimi tekrar tekrar öptü. Sonra ötekiler de öyle yaptılar.

Ben o gece belki 33 kere estağfurullah çektim. Ben istiğfar ettikçe onların aşkı artıyor, elimi bırakıp eteğimi öpmek istiyorlardı.

Bu merasimden sonra hiç birisi oturmadı, ayak üzerinde karşımda el bağladılar; adeta kendimi Kanuni Sultan Süleyman zannediyor, hem de onların bu edibane vaziyetlerinden sıkılıyor, rica ederim, istirahat buyurun, diyordum.

Nihayet oturdular, benden müsaade alarak tarihe, edebiyata dair bir şeyler sordular. Ben de anlattım. Teşekkürlerin bini bir paraya...

Bu istifsar faslı bittikten sonra, Talat Paşa ayağa kalktı: Divanü Lûgati't-Türk hakkında bazı malumat vermemi rica etti.

Ben de dilimin döndüğü kadar anlattım. Ben malumat verdikçe onlar bayılıyordu. Sonra hepsi birden, böyle bir kitaba malik olduğum için beni tebrik ettiler.

Talat Paşa tekrar ayağa kalktı:

- Üstadı muhterem, huzuru faziletinizde söz söylemeye utanırım. Fakat müsaadenizle arz etmek isterim ki, kitapların da insanlar gibi tabii bir ömrü var. Bir kitap binlerce sene yaşayamaz, çürür, fena bulur. Kitapları yaşatmak için eskiden instinsah usulü varmış. Fakat bunun da faydası mahduttur. Medeniyet bunun için yegâne bir çare bulmuş, o da tab'ı usulüdür. Tab'ı sayesindedir ki bir kitap bin olur, on bin olur, yüz bin olur. Mademki Divanü Lûgati't-Türk büyük bir ehemmiyeti, kıymeti haizdir, o halde müsaade buyurun, bu kitabı her şeyden evvel bastıralım. Baş tarafına da namı âlinizi koyalım. Bütün dünyaya yayılsın. Cihan size minnettar olsun. Bu lûtfu bizden esirgemeyin, dedi.

Ben de:

- Kemali memnuniyetle kabul ettim. Fakat iki şartım var: birincisi ben bu kitabı ancak Kilisli muallim Rıfat efendiye tevdi edebilirim. İstinsahını, tashihini o yapsın. O, kitap kıymetini

bilir, kitabı hüsnü muhafaza ettiği gibi istinsah ve tashihinde de dikkat gösterir, başkasına veremem. İkinci şartım, Rıfat'a da tembih edeceğim: kitap ancak kendisinde kalmalı ve kimseye verilmemelidir.

Bunun üzerine Talat Paşa:

- Pekâlâ! dedi. Şartlara razı olduğunu söyleyip teşekkür ettikten sonra bana döndü:

- Büyük üstad, bugün ne vazifede bulunuyorsunuz? diye sordu.

- Defterdarlıktan mütekaidim, dedim

- Hayır, sizin gibi faziletli, tecrübeli bir zatın mütekait olmasına gönlüm razı olamaz. Elhamdülillah kemali afiyettesiniz. Daha senelerce çalışabilirsiniz. Üstad, defterdarlık mı, valilik mi, Şurayı devlet azalığı mı, nazırlık mı, ne arzu buyurursunuz? Lütfen söyleyin şimdi burada tayin etmek için emrinize amadeyim.

- Ben milletime edecek hizmeti yaptım. Ömrümün bakiyesini mütalâaya hasr için kendi arzumla tekaüt oldum. Bugün nazarımda hiçbir memuriyetin kıymeti yoktur. Teveccühünüze, lûtfunuza teşekkür ederim.

Bu sözlerimi pek alkışladılar.

Nihayet biraz daha afaki musahabeden sonra onlar gittiler, ben de İbrahim Beyefendiye veda ile ayrıldım.

Sonra Emiri Efendi bana hitap ile:

- Yarın gel, kitabı al. Fakat şartımı unutma, dedi.

Ben de o gecenin sabahı kitabı aldım.

Kitabı aldıktan sonra Ziya Beye haber gönderdim. Geldi, görüştük.

- Tılsımı bozduk, hazineyi açtık değil mi? diye gülmeye başladı. Sonra:

- Kitabı görebilir miyim? dedi.

- Aman iş çıkarmayalım, kitap çıktıkça okursunuz, dedim. Razı oldu.

Ben hemen o gün bir forma istinsah ederek maarif nezaretine koştum, yazılan formayı gösterdim.

O gün, o saat matbaaya emir verildi, kitap için dört mürettip ayrıldı, işe başlandı.

Kitap bana teslim edildikten üç gün sonra Talat Paşa emniyet ettiği bir zara altın para olarak üç yüz lira vermiş: bir de efendiye hitaben:

"Zatı alinize küçük bir mükafat olarak üç yüz lira gönderdim, lütfen kabul buyurmanızı rica ederim" diye kendi eliyle bir tezkere yazmış:

- Al bunu götür, Emiri Efendi'ye ver! Demiş, memur parayı getirmiş, tezkere ile birlikte takdim etmiş, fakat Emiri efendi parayı kabul etmemiş, kendisi de bir tezkere yazmış:

"Lutfunuza, kadirşinaslığınıza teşekkür ederim, fakat parayı kabul edemem. Çünkü vatani, milli bir ufacık hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdanıma ağır gelen bir şeydir. Bundan dolayı size teşekkür ile beraber parayı iade ediyorum. Siz parayı yardıma muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız ben size müteşekkir kalağım gibi Cenabı Hak da memnun olur. Bu sadakanın adı da Divanü Lûgati't-Türk sadakası olsun." demiş.

Emiri Efendi bize bu işi anlattıktan sonra:

- Nasıl, işimi beğeniyor musunuz? diye sordu. Biz de:

- Bu işi bizim beğendiğimiz gibi, Tanrı da beğendi. diye kendisine teşekkür ettik.

Kitap basılmaya başladı. Ben her gün bir parça yazıyorum. Yalnız bana bir korku geldi. Korku şu idi:

Bu kitap dünyada bir tane. İkinci bir nüshası yok, fotoğrafını aldırmak kabil değil. Çünkü birkaç sayfası yıpranmış. Fotoğrafta çıkmayacak hale gelmiştir. Ben bu kitabı evimde nasıl muhafaza edebilirim? Allah göstermesin, ben evde bulunmadığım bir zaman bir yangın olsa ne olur? Bir hırsız gelir, eşyayı aşırırken bunu da alır, götürürse hükümete ne demeli? İyisi mi ben bunu evimden daha emniyetli bir yere koyayım, dedim. İlk evvel umumi kütüphaneye götürdüm. Müdür İsmail Efendiye anlattım:

-Bu sizde kalsın, ben gelir, burada istinsah ederim, dedim.

Merhum korktu:

- Aman kardeş, beni böyle bir tehlikeli işe uğratma, bizim kütüphaneye günde birkaç yüz okuyucu geliyor. İçlerinden birisi şeytana uyar da kitabı aşırırsa ben ne yaparım? Onun için beni affedin. Ben bu kitabı alamam, dedi.

Bunun üzerine Vefa Mektebine götürdüm. Mektebin demir kasası vardı. O kasada saklamak istedim. Müdür Akil Bey'e anlattım. O da:

- Aman aman! dedi.

Oradan çıktım, maarif muhasebecisine gittim. Muhasebeci Sıtkı Bey'in demir kasası vardı. Orada bırakmak istedim, o da elaman çekti.

Oradan çıktım. Matbaai amirenin kasasına koymak istedim. Müdür Hamit Bey:

- Ne söylüyorsun, bizim matbaa ahşaptır. Bir yangın olur da kitap yanarsa beni astıracak mısın? Ben kabul edemem. Ne yaparsan yap! dedi.

Artık müracaat edecek yerim kalmadı. Düşündüm, düşündüm, şöyle bir çare buldum:

Sağlam bir çanta aldım, kitabı çantaya koydum, çocuklarımın her vakit bulundukları bir odanın duvarına kocaman bir çivi çaktım, kitabı çiviye astım. Çocuklarıma:

- Gözünüz her vakit bu kitap üzerinde olsun. Şayet komşuya veya bir işe gitmek lazım gelirse, biriniz evde kalın, bu kitabı bekleyin. Pek mecbur olursanız bu çantayı beraber taşıyın. Fakat elinizden bırakmayın, komşuda bile otururken çanta elinizde olsun. Ben evde bulunmadığım bir zaman bir yangın zuhur ederse hiçbir şey düşünmeyin, bir şey kurtarmaya çalışmayın, hemen çantayı alın, çıkın. Bu kitap kurtarılırsa bir şeyden korkmayın. Yatak, yorgan ne yanarsa yansın... diye tembih ettim. Geceleri muhafazasına gelince çantayı başımın altına koyar yatardım.

İşte böyle bir dikkatle bir buçuk sene kadar bu kitabı muhafaza ettim. Çok şükür sahibine aldığım gibi teslim ettim. Divanü Lûgati't-Türk'ün birinci cildi çıkmış, ikincisi yarıya yaklaşmıştı. Bir gece yine kıraathanede Emiri Efendi bana gizlice şöyle dedi:

- Avrupalı bir müsteşrik bu kitabı duymuş, basılan cildini okumuş, kitabı pek sevmiş, pek takdir ediyor. Fakat bir kere de ana nüshayı ziyaret etmek istiyor. Dün bana geldi, çok rica etti. Yarın sabah yine gelecek. Ben de ricasına dayanamadım. İlim adamı olduğu için hürmet ettim, ricasını kabul ettim. "Bekle" desem olmaz, garip bir adamdır. Sen yarın sabah kitabı bana getir, öğleden sonra gel, al.

Efendinin birkaç sene süren dostluğumuzda yalanını tutmamış olduğum için sözüne inandım. Sabahleyin erkenden kitabı götürdüm, teslim ettim.

- Öğleden sonra gelir alırım, dedim.

Bu söz üzerine arslan gibi sırıttı:

- Kitap mı? Onu bir daha göremezsiniz, dedi.

- Hayır ola, ne oldu? dedim.

- Dinle anlatayım, diye söze başladı. Benim hemşiremin bir damadı var. Adı Basri Bey'dir. Kırşehir sancağında muhasebeci idi. Bunu haksız yere azletmişler. Kalktı geldi, işi bana anlattı. Masum olduğuna ve bir haksızlığa uğradığına kanaat getirdim, tuttum maliye müsteşarı Tahsin Bey'e bir tezkere yazdım. Basri'nin masumiyetinden bahisle üç güne kadar tekrar yerine gönderilmesi için rica ettim.

Üç gün geçti, hiçbir cevap dahi alamadım. Bahane ederek şu kitabı sizden aldım. Yalan söyledimse de mecbur idim. Cenabı Hak beni af buyursun. Şimdi size düşen vazife şudur: Maarif Nazırı Şükrü Bey'e gidersiniz. İşi olduğu gibi anlatır ve üç güne kadar Basri Beyin

gönderilmesine çalışmasını tarafımdan söylersiniz. Şayet üç gün içinde gönderilmeyecek olursa dördüncü gün bu kitabı sobaya atar yakarım. Fakat bunun neticesinde hükümet de beni Beyazıt meydanında asar. Asılırsam ne lazım gelir? Ağaca çıksam yerde pabucum kalmaz, dedi.

Üstadı teskin etmek istedim; faydası olamadı. Gittikçe köpürdü. Daha ileriye gidemedim. Kalktım. Şükrü Bey'e geldim, işi olduğu gibi anlattım.

Şükrü Bey yumdu gözünü, açtı ağzını:

- Ben seni akıllı bir insan sanırdım, sen ahmakların ahmağı imişsin. Ne dirayetsiz adamsın. Muallim değil kapıcı olamazsın. Düşünmedin mi ki kitabı sen almadın, Emiri kitabı sana verdiyse Talat Paşanın hatırı için verdi. Emiri senden kitabı isteyince sen ya bana gelecek, ya Talat Paşaya gidecek, işi anlatacaksın. Haydi kitabı kurtar, yoksa seni şimdi azleder ve bir daha maarife uğratmam, diye bağırdı.

Gayet sert ve gönüller yıkıcı, can yakıcı sözler söyledi.

Cevap sırası bana gelmişti. Dedim ki:

- Beyefendi, bütün sözlerinizi dinledim. Tutunuz ki ben haksızım, fakat kitabı ben alamam, yine siz alırsınız. Baktınız, adam kitabı vermem, demiyor. Basri Bey'i yerine gönderin, kitabı alın, diyor. Şimdi size düşen vazife ya Cavit Bey'e söyleyin ya Talat Paşa'ya anlatın. Basri Bey'i üç gün geçmeden göndersinler. Biz de kitabı alalım. Kitabı aldıktan sonra sen de beni azlet, umurumda değil. Cenabı hak rezzakı hakikidir, çalışır geçinirim.

Oradan çıktım. Maliye müsteşarı Tahsin Bey'e gittim. Vakayı, efendinin ültimatomunu söyledim. Tahsin Bey:

- Nazır Bey'le görüşür, bir şey yaparım. Yarın bana uğra, dedi.

Ertesi gün Tahsin Bey'e uğradım. Güldü:

- Emiri Efendi haklı imiş. Basri Bey haksız yere azledilmiş. İadesi için karar verildi, iradesi çıktı. Yarın harcırahını verip göndereceğiz, dedi.

Hakikaten bir gün sonra maliyeden Basri Bey'i çağırmışlar, ona tarziye vermişler ve vazifesine gitmesi için emir çıkmış.

Basri Bey de geldi, işi efendiye anlattı. Ben de:

- Pekala, iş oldu bitti, sözünüz yerini buldu, lütfen kitabı verir misiniz? dedim.

Güldü:

- Siyasi insanlar çok şeyler bilirler. Mümkün ki beni aldatmak için yapılmış muvakkat bir dolaptır. Kitabı vermek için sabrediniz. Basri Bey yerine gitsin, varsın. Sandalyesine otursun, işe başlasın. "İşe başladım" diye bana telgraf göndersin, kitabı o zaman veririm, dedi.

Çare yok, sözünü kabul ettim. Basri Bey gitti, telgraf geldi, ben de kitabı aldım. Fakat Şükrü Bey'den işittiğim acı sözleri hala unutamam. Evet, sonra gönlümü tamir için tatlı bir söz söylese idi, belki o acıları unuturdum. Öyle bir şey de söylemedi. O acıları içime çöktü, aklıma geldikçe hala içim sızlar.

Kitap esasen bir cilt iken ben merak edenleri meraktan kurtarmak için kitabı üç cilde ayırdım. Kitapta esasen söz başları görülmemiş iken ben söz başlarını gösterdiğim gibi lügatleri da son zamanın usulüne göre bastırdım. Kitabın Arapçaları harekeli değil iken ben onlara hareke koydum. Türkçesinde harekesizleri öyle bıraktım. Harekeli olanların harekesini muhafaza ettim. Hatta bazı harflerin üzerinde çifte hareke vardı, aynen ibka ettim.

Hülasa kitap aslına mutabık çıktı. Yalnız birinci, ikinci cildin baskısı iyi olmadı. Çünkü matbaa harfleri eskimişti. Noktaların çoğu harekelerin çoğu iyi çıkmıyor, yahut hiç çıkmıyordu. Makinist her forma için en aşağı iki, üç saat uğraşıyor, bir takım tertipler yapıyordu. Bu müddet zarfında ben de makine başında beraber bulunuyordum.

İkinci cilt bitince, üçüncünün büsbütün fena olacağını düşündüm. Üçüncünün birinci forması makineye atılınca ser makiniste:

- Şu makineye fazlaca forsa veriniz, dedim.

Makinist:

- Pekala, fakat o zaman bu harflerin hepsi kırılır, yamyassı bir şey olur. Beni matbaadan atar ve harfleri tazmin ettirirler, dedi.

- Korkma, ben buradayım, seni kurtarırım, dedim.

Filhakika fazla forsa verilince forma hurdahaş oldu, iş Müdür Hamit Bey'e aksetti, koştu, geldi; beni haşladı:

- Öderim, dedim ve acele maarife koştum, işi anlattım.

Şükrü Bey bu defa davrandı:

- İyi yapmışsınız, ben şimdi Hamit Bey'e telefon ederim. Yeni harfler alsınlar, basılan iki cilt, benim de hoşuma gitmedi. İleride o iki cildi yeniden bastırmak isterim, haydi merak etme, dedi ve iki üç gün sonra harflerin yenisi geldi.

Kitap basılmaya başlayınca milli tetebbüler encümeninin azası, kitabın tarafımdan tercüme edilmesini teklif ettiler:

Bir forma yazdım, götürdüm, okuyalım, dediler.

Okundu. Ziya Bey itiraz etti:

- Rıfat, kitabın aslı ile iktifa etmemiş, bu kelimenin harekesi öyle değil de böyle olmalıdır, gibi notlar koymuş. Halbuki ben kitabın aynen tercümesini isterim, binaenaleyh.

Heyet, ziya beyin kararını kabul ile o yolda devamını tavsiye ettiler.

Kitabı bir taraftan yazdım, bir taraftan tashih ettiğim ve matbaada zaman kaybettiğim için tercümeye vakit bulamıyordum. Kitap bittikten sonra vakit buldum, uğraştım, bitirdim. 22 defter oldu.

Tercümenin bitimi harbi umuminin sonuna rast geldi. Encümen dağılmıştı. Kitap basma zamanı değildi, onun için bekledim, durdum.

Filozof Rıza Tevfik Beyefendi'nin Maarif Nezaretine geldiğini duyunca, takdir ettiğini bildiğim için bir gün defterleri koltukladım, maarif nezaretine gittim, huzuruna girdim. Kendilerine şahsen tanıdığım halde teşerrüf etmemiştim.

Odaya girdim, selamladım. Defterleri masanın üzerine koydum. Ayakta durdum, söz bekledim. Beyefendi bir kere defterlere, bir de bana baktı:

- Kimsiniz? dedi.

- Kilisli muallim Rıfat'ım, dedim.

- Evet, adınızı duyduğum var, peki, bu defterler nedir?

- Divanü Lûgati't-Türk tercümesidir.

- Bunları neye getirdin, ne olacak?

- Bu eserimi Maarif Nezareti celilesine vermek istiyorum, dedim.

- Sen bu tercümeyi kendiliğinden mi yaptın, yoksa bir emir üzerine mi yaptın?

- Nezaretin emriyle yaptım.

- İyi amma, size emreden nazır bu makamdan çekilmiştir.

- Evet çekilmiştir; fakat makamı da bakidir. Malumu alinizdir ki büyüklerin sözleri makamına aittir. Binaenaleyh bir nazırın çekilmesi, yerine başkasının gelmesiyle o makam namına söylenmiş olan söz, edilmiş olan taahhüt geri kalamaz. Şu halde madem ki maarif nezareti celilesi bana emretti, ben de o emri yerine getirdim. Eserimin alınması nezareti celileye ve dolayısıyla zatı alinizce bir vazifedir.

Üstad güldü:

- Sen mantıkçıya benziyorsun, dedi.

- Evet, dedim. Kilisliyim, mantığın yuvasındanım. İstanbul'dan, Anadolu'nun her tarafından icazet almış alimler Kilis'e mantık tatbikatı için gelirler.

- Peki, kabul ettim, fakat bakalım size verecek para var mı?

- Muhasebeciden sorarsınız efendim.

Muhasebeciyi çağırdı:

- Şimdi defteri iyice karıştır, her türlü ihtiyaçtan vareste, açıkta kalmış bir paramız var mı ve miktarı nedir? Gel, bana söyle, dedi.

Muhasebeci gitti, geldi:

- Serbest olarak 120 liramız var, dedi.

Üstad bu defa bana döndü:

- Ne yapayım, talihine bu kadar paramız var, bu miktarı kabul eder misiniz?

- Maatteşekkür kabul ederim, dedim.

Bunun üzerine müsteşara emretti:

- Bir senet yapın, bu eseri yüz yirmi liraya alınız ve parasını hemen veriniz! dedi.

Senet yapıldı, parayı o dakikada aldım ve kendilerine teşekküre girdim.

Teşekkürümü dinledikten sonra:

- Daha fazla para bulamadığım için müteessirim. Böyle yüksek bir kitabın tercümesi için her halde size bunun birkaç misli verilmek lazımdı. Lakin ne çare, imkan bulamadım, affedersiniz, dedi.

Tercümem satın alındıktan sonra telif ve tercüme heyetine gönderilmiş, oranın lağvından sonra Darülfünun'daki kütüphaneye mal edilmişti. Arada sırada gider, ziyaret ederdim. Kütüphaneye Necip Asım Efendi bakıyordu. Bir gün bana:

- Divan'daki Savları çıkardım, tercümenizden istifade ettim. Aferin hemşerim, güzel tercüme etmişsin! diye iltifatta bulundu.

Aradan epey zaman geçti. Samih Rıfat Bey Maarif müsteşarı olmuştu. O sırada gazetenin birinde şöyle bir yazı gördüm:

"Büyük Millet Meclisi, Mahmut Kaşgari'nin Divan Lûgat it – Türk'ünü takdir ile tercüme ettirilmesine karar vermiş ve tercümesini Samih Rıfat Bey ile Şair Mehmet Akif Bey'e havale etmiştir. Bu tercüme için her birisine biner lira verilmesi kabul edilmiştir."

Gazetede bu yazıyı görünce:

- Oh, Divan için iki zat daha çalışacak. Fakat ben de çalışmış olduğumu anlatsam ve benim nüshayı da görseler mütercimler arasında benim de adım katılsa olmaz mı? dedim ve nihayet vaktiyle Samih Bey'le muarefemiz olduğu için kendisine:

- Azizim, bu kitabı ben de tercüme etmiştim, elimin yazısı ile olan 22 defter Darülfünun edebiyat kütüphanesinde mahfuzdur, lütfen aldırın, okuyun. Eğer değeri varsa güzel adlarınızın yanında benim adım da bulunsun." diye bir mektup yazdım.

Bir hafta sonra Samih Bey'den bir mektup aldım. Mektupta: "Edebiyat muallimi Behçet Bey'e yazdım, defterleri aldırdım, okudum. Tercümenizi pek beğendim ve Akif Bey'e de gösterdim, o da okudu, beğendi. Netice sizin eseriniz ile iktifa etmeyi münasip gördük. İnşallah ilk fırsatta eserinizi namınıza olarak bastıracak ve size bir hakkı telif verdireceğiz." diyordu.

Ben de lazım gelen teşekkürü yazdım.

Aradan vakit geçti, bir Dil Encümeni teşekkül etti. Başkatipliğine Ruşen Eşref Bey tayin edildi. Maarif Vekaleti'ne Reşit Galip Bey geldi, o zaman Dil Encümeni divanın yeni bir tercümesine karar vermiş olmakla bu tercümeyi de bana yaptırmak istediler.

Reşit galip Bey bana yazdı. Dedi ki:

"Sizin bir tercümeniz var, fakat kitabın aynıdır. A, B, sırasıyla değildir, biz bütün lügatleri A, B, sırasıyla tercüme ettirmek ve yalnız lügat ile iktifa ederek harf kavaidini almamak istiyoruz. Bunun için sizi memur ediyorum. Kağıt vesaire ne lazımsa, Edebiyat Fakültesi müdürü Muzaffer Bey'e müracaat edersiniz." deniliyordu.

Kabul ettim. Bana Türkiyat dairesinden bir masa verildi, fişleri koymak için dolaplar getirildi. İşe başlamadan evvel Ruşen Eşref Bey'den bir mektup aldım:

"Tercümede kolaylık olmak üzere size kendi tercümenizi gönderdim, oraya bakarak yazarsanız, tercüme için yorulmuş olmazsınız." deniliyordu.

Filhakika posta ile birkaç defter geldi. Tetkik ettim, bu defterler benim defterlerimden çıkarılmış, fakat gayet acemi bir veya birkaç katip tarafından yazılmış, serapa yanlış olmakla beraber satırlar ve hatta sayfalar atlanmış. Bunu görünce tercümenin ne olduğuna acıdım:

- Bunu istemem. Benim yazımla 22 defter var, lütfen onu gönderiniz, dedim.

"Öyle bir şeyler yoktur!" diye cevap geldi. Ben de:

"Bu defterler işime yaramaz" dedim, defterleri iade ettim. İstenilen şekilde tercümeyi de divanın esasına bakarak yapmaya başladım.

Fakat defterlerin nerede kaldığını, en ziyade Samih Bey'in bilmesi mümkün olduğundan birinci kurultay açılmazdan evvel:

- Benim defterlerim nerede kaldı diye sordum.

Cevap olarak dedi ki:

- Ben defterleri alınca katiplere tevzi ettim, bir suretini aldırdım, asıl sizin defterleri de Gazi Paşa Hazretlerine (Mustafa Kemal Atatürk'e) takdim ettim. Gazi Paşa Hazretleri sordular: "Sizde bir sureti var mı?" dediler. Ben de "var" dedim. "Öyle ise bu defterler benim olsun, ben ara sıra okurum" buyurdular. Binaenaleyh sizin defterler Gazi Paşa Hazretlerinin hususi kütüphanelerindedir. "Tabiidir ki isteyemeyiz" dedi.

Ben bu ikinci tercümeyi bitirmek üzere iken Reşit Galip Bey bir mektup gönderdi.

"Yazdığım fişlerin daktilo ile, yeni yazı ile de birer nüshasını yazınız." dedi.

"Ben daktilo bilmem" diye cevap verdim. Bunun üzerine Caferoğlu Ahmet Bey'i memur etti. Bütün fişleri daktilo ile yazdı. Sonra Reşit Galip Bey bu fişlerin bir kere de Brockelmann'ın kitabıyla karşılaştırılmasını istedi.

"Ben Almanca bilmem" dedim. Bu iş de Ahmet Bey'e havale edildi.

Yine aradan zaman geçti. Bir gün İbrahim Necmi Bey beni Dolmabahçe sarayına çağırdı.

Gittim. Besim Atalay Bey ile birlikte oturuyordu.

Necmi Bey şöyle dedi:

- Azizim, biz Divanü Lûgati't-Türk'ü yeniden tercüme ettirip bastırmak istiyoruz. Sizin el yazınızla olan nüshayı bulamadık, ondan kopya edilmiş bir nüsha var, siz ona yanlış, eksik diyor, beğenmiyorsunuz. Şu halde size müracaat ediyorum. Bize Divan'ı yeniden tercüme ediniz. Eder misiniz?

- Pekala, ederim.

- Ücret olarak, ne istersiniz?

- Siz söyleyin, ne verirsiniz? dedim.

Besim Atalay Bey atıldı:

- Yüz lira! dedi.

-Olmaz! dedim, iki yüze çıktı.

-Olmaz! dedim, üç yüze çıktı.

-Daha fazla veremez misiniz?

-Veremeyiz.

-Veremezseniz üç yüze olmaz, diye son cevabı verdim.

O zaman Besim Atalay Bey bana itiraz ile:

- Sen vaktiyle tercümeni yüz yirmi liraya vermiş iken şimdi neden nazlanıyorsun? dedi.

Cevap olarak:

- O zaman fetret zamanı idi, şimdi ise lehülhamd vüsat zamanıdır. Ve zaten Büyük Millet Meclisi bu tercüme için iki bin lirayı kabul etmiştir, haydi biraz eksik verin! dedim.

Besim Atalay Bey:

- Üç yüzden ziyade veremeyiz. Bizim encümenin parası azdır, dedi.

- Ben de yapmam, diye cevap verdim.

Besim Atalay Bey şöyle dedi:

- Sen yapmazsan, ben yaparım, sonra da gönlün kalmasın.

- Haşa, bu kitabı o kadar severim ki, birkaç bin insan bunu tercüme edecek olsa o kadar sevinir ve her birine ayrıca teşekkür ederim.

Arası çok geçmedi, Besim Atalay tercümesini çıkarmaya başladı ve muvaffak oldu. Bana bir takım gönderdi, ben de teşekkür ettim. İnşallah birkaç tercümesini daha görürüz. Bu elmas çok işlenmeye muhtaçtır.

(Kilisli) Rıfat Bilge

ESER ÜZERİNDE ÇALIŞANLAR

Divanü Lûgati't – Türk, hicri 1333-1335'te İstanbul'da aynen basıldıktan sonra, Türkçeye çevrilmek istenmiş ve bu konuda çalışmalara başlanmıştır. Çeviri işi ilk olarak, eserin mal sahibi olan Ali Emiri Efendi'nin koyduğu şart üzerine Kilisli Rıfat'a verilmiştir. Eserin çoğaltılması işini de yapmış olan Kilisli, eserin çevirisini 22 defterlik bir çalışmayla Maarif Nezareti'ne sunmuş, 1. Dünya Savaşı'nın dönem üzerindeki olumsuz maddi etkileri nedeniyle 120 liraya razı olarak tercümesini satmıştır. Daha sonraları bu defterler bakanlık tarafından telif ve tercüme heyetine verilmiş, oradan da Darülfünun Edebiyat Fakültesi kütüphanesine konulmuştur.

Ankara'da Milli Hükümet kurulduktan iki yıl sonra, Milli Eğitim Bakanlığı'nca Divan'ın yeniden tercümesi düşünülmüş ve bu iş için Samih Rıfat Bey ile şair Mehmet Akif Ersoy görevlendirilmiştir. Bunun üzerine Kilisli Rıfat'ın defterleri İstanbul'dan Ankara'ya getirtilmiş fakat bu teşebbüs yüzüstü kalmıştır.

Birinci Türk Dil Kurultayı (26 Eylül 1932)'ndan sonra Reşit Galip'in Maarif vekilliği sırasında aynı zamanda başkanı bulunduğu Türk Dili Tetkik Cemiyeti

tarafından Divanü Lûgat'in tercümesine karar verilmiştir. Bu karar, divan'ın tamamen tercümesi olmayıp, bir endeks halinde sadece kelimelerin toplanıp basılmasını esas tutmakta idi. Böyle bir endeksin meydana getirilmesi işinin de yine Kilisli Rıfat'a verilmesi kabul edilmiştir. Bu görevlendirmenin ise bilimsel açıdan doğruluğu tartışılır.

Türk Dil Kurumu Merkez Heyeti üyelerinden Celal Sahir Erozan, Ragıp Hulusi Özden ve Hamit Zübeyr Koşay'dan oluşan bir komisyon, endeks fişlerini incelemede görevlendirildi. Fakat meydana gelen anlaşamama dolayısıyla Kilisli'nin fişleri kabul edilmedi, bu iş de neticesiz bir halde kaldı. Nihayet Besim Atalay, Divan tercümesini üzerine alarak onu tam ve yetkili bir şekilde dilimize çevirmiştir.

Divan yine bu sıralarda Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Van Milletvekili bulunan Tevfik Bey (Demiroğlu) tarafından dilimize çevrilmiştir. Bu da endeks mahiyetinde bir eserdir. Divan'ın ayrıca Konya'lı Hoca Atıf Efendi (Abdullah Atıf Tüzüner) tarafından çevrilmiş bir nüshası olmakla beraber bu zat Divan'ı önce bir endeks halinde, sonra istenilmesi üzerine tam olarak da tercüme etmiştir. Fakat bu tercümenin de içerdiği bazı hatalar dolayısıyla beklenen başarıyı sağlayamamıştır.

Kilisli Rıfat, Konyalı Atıf ve Vanlı Tevfik Beyin bu tercümeleri Türk Dil Kurumu kütüphanesinde aynen muhafaza edilmektedir.

Divanü Lûgati't – Türk'ün ortaya çıkıp basılması gerek Doğu, gerek Batı bilim çevrelerinde, özellikle Türkoloji dünyasında, çok önemli bir olay olmuş, şu ana kadar Türkçe, İngilizce, Almanca, Çince, Farsça, Özbek, Uygur, Kazan ve Azeri dillerinde yayımlanmıştır.

Eserin Yurtdışı Çevirileri [18]

Salih M. Muttaliboz eseri Besim Atalay'ın tercümesinden yararlanarak Özbek Türkçesine "Mahmud Kaşgariy, Türkiy Süzler Devâni (Devânü Lugâtit-Türk) adıyla çevirdi. I. tom[19] 1960'ta, II. tom 1961'de, III. tom 1963'te Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Diller Akademisi Neşriyatı) Taşkent'te yayımlandı.

Abdusalam Abbas, Abdurehim Otkur, Abdurehim Habibulla, Damolla Abdulhemid Yusufi, Halim Salih, Haji Nurhaji, Osman Mahammatniyaz, Sabir Rozi, İbrahim Mutiiy, Imin Tursun, Mirsultan Osmanof ve Abdurexit Karim Sabit'ten oluşan bir komisyon tarafından Uygur Türkçesine çevrildi. Bu tercüme de Besim Atalay'ın

[18] GENÇBOYACI, Melek, Kaşgarlı Mahmud Özel Bölümü: Ali Emirî Efendi ve Divanü Lugati't-Türk, Kasım 2008, c:XCVI S:683, s. 548-549

[19] tom: "cilt"

Türkçe tercümesi esas alınarak ve Arapça aslına da başvurularak yapıldı. "Mahmut Keşkari, Türki Tillar Divani" adıyla yayımlandı. Birinci tom 1981'de, ikinci tom 1983'te, üçüncü tom 1984'te Urumçi'de Şingjang Halk Neşriyatı tarafından neşredildi.

"Magmud el-Kaşgari, Türk Şiveleri Lügatı İnceleme, Tenkidli Metin, Dizin" adıyla Robert Dankoff ve James Kelly tarafından İngilizceye çevrildi. Harvard Üniversitesi Basımevi, I. kısmı 1982'de, II. kısmı 1984'te, III. kısmı(dizin) 1985'te yayımladı.

Asgar Kurmaşulo Egebayev, Besim Atalay'ın tercümesinden "Mahmud Kaşkari, Türik Sözdigi" adıyla üç cilt halinde Kazakçaya çevirdi. Birinci ve ikinci tom 1997'de, üçüncü tom 1998'de Almatı'da yayımlandı.

He Rui, Deng Yi, Shiao Zhongyi, Liy Jingjia, Mirsultan Osmanof, Chen Hua, Niu Shiao Li, Hao Guanzhong, Qi Qingshun, Tahirjan Muhammat, Li Jingwei Alimjan Sabit'ten oluşan bir komisyon "Diwanu Lughat-at-Tvrk" adıyla Çince tercümesini hazırladı. Milletler Yayınevi, 2002 yılında üç cilt halinde Pekin'de yayımladı.

Prof Dr. Hüseyin Düzgün (Hossein Mohammadzadah Sadigh) "Dîvânü Lûgati't-Türk" adı altında Farsçaya tercüme etti. Akhtar Neşriyatı 2004'te Tebriz'de yayımladı. Tercümede Türkçe kelimeler, savlar ve örnek cümleler Arap harfleri ile yazılmış, Latin harfli çeviriyazısı yapılmış, sonra da farsça anlamları verilmiştir.

Ramiz Esker, Besim Atalay tercümesinden Azeri Türkçesine "Mahmut Kaşğari, Divanü Lüğat-it-Türk" adıyla tercüme etti, 2006'da dört cilt (dördüncü cilt dizindir) halinde Bakü'de yayımladı.

" Divan'ın Basma Nüshası Üzerinde Çalışan Batı Bilginlerinden Bazıları" başlığı ile Besim Atalay, eserin önsözünde konuyla ilgili bilgi vermiştir.

> *Bunların başında Brockelmann gelmektedir. Az evvel Breslav şehri Üniversitesi'nde Sâmi dilleri Profesörü olan bu zat, 1928 senesinde Divan-ü Lügat'teki Türkçe kelimeleri cetvelleyerek bir ciltte toplamış ve bastırmıştır.*
>
> *Divanı alfabe sırasına koymakla ve bazı kelimelerin nasıl yazılacağını saptamakla büyük bir hizmet yapmış; böylelikle Divan'dan faydalanmak işi hayli kolaylaşmıştır. Brockelmann bu işi yaparken -pek tabii olarak- bir takım hatalara düşmüş ise de ilk ve güç adımı atmış olmakla teşekküre yaraşır bir iş görmüştür.*
>
> *Sayın Brockelmann bu eserinden başka Divan'da bulunan beyit ve parça gibi şeyleri de ayrıca tercüme ve neşretmiş ise de biz bu eserini göremedik. Kendisinden istenmiş ise de kalmamış olduğundan göndermemiştir. Brockelmann'ın bu son eserinden bazı parçaları*

FİZİKSEL ÖZELLİKLER

Kitabu Divani Lügati't-Türk'ün tek el yazması nüshası AEarb4189 demirbaş kaydıyla İstanbul Millet Kütüphanesinde bulunmaktadır[21]. Kitap 319 folyonun derlemesinden oluşur. Bu folyoların ortalama genişliği 239x166 mm'dir, her bir sayfada ortalama yazı alanı 175x115 mm'dir. Folyolar kesilmiş, bantla onarılmış hatta siyah cilde sığması için bazıları katlanmıştır. Her bir sayfa boyunca on yedi satır vardır. Oldukça rahat okunabilecek şekilde istinsah edilmiş olan kopya –muhtemelen sonradan– tamamen herekelendirilmiştir[22]. Ayrıca sayfa boşlukları boyunca farklı kişiler tarafından yazılmış çok sayıda açıklama ve not bulunmaktadır. Folyolar sağlam ve kalındır, yılların etkisiyle bazı yerlerde kararmış olsa da, çürümemiş ve bozulmamıştır. Birkaç kelime hariç her tarafı iyice okunabilmektedir[23].

İstanbul'da bulunan bu nüsha Kaşgarlı Mahmud'un kendi eliyle yazdığı nüshadan çekilmiştir, çeken adam böyle söylemektedir[24]. Bu nüshadan eseri istinsah eden şahsın Şamlı Mehmet olduğu öğrenilmektedir. Şamlı Mehmet'in istinsah sırasında gerek Türkçede gerek Arapçada yapmış olduğu hatalar göz önüne alınırsa müstensihin pek yetkin bir ilim adamı olmadığı düşünülebilir. Sonuçta bu hataların kitabın asıl nüshasında bulunmadığı şüphesizdir. Kaşgarlı Mahmud böyle hatalar yapmayacak kadar iyi derecede Türkçe biliyor olmalıdır[25]. Yazılma tarihi konusunda elimizdeki nüshaya sonradan yapılmış düzeltmeler kafa karışıklığı yaratsa da bunlarla ehemmiyet vermemek gerekir.

İÇERİK

Araplara Türkçe öğretmek için Arapça yazılan ve en geniş anlamıyla bir sözlük olan Dîvanû Lügâti't-Türk zengin kelime haznesi ve dağınık gramer kurallarının yanı sıra o günkü Türk toplumunun bütün kültür malzemesini içermektedir. "Halk arasında yaşayan asılsız inançlardan dinsel kanılara, Türk boylarının bozkır edebiyatı

[20] Divanü Lûgati't Türk, Besim Atalay Tercümesi, Önsöz, cilt: 1, s: XXI.
[21] TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Millet Yazma Eser Kütüphanesi; İstanbul.
[22] Divanu Lügati't Türk; Kabalcı Yayınevi; İstanbul 2005. ISBN: 975-997-013-9
[23] Besim Atalay; Divanü Lügati-it-Türk Tercümesi; TDK Yayınları; Ankara 1941
[24] Besim Atalay; age.
[25] Besim Atalay; age.

örneklerine, atasözlerine, deyimlerine, destanlarına, ağıtlarına, hikmet ve vecizelerine değin her örneğini vermiştir. Bunun dışında o günün Türk dünyası hakkında fikir verebilmek için esere bir harita eklenmiştir."[26]

Bu yüzden Dîvanû Lügâti't-Türk sadece Türk dili ve grameri bakımından değil, Türk edebiyatı, etnografyası, tarihi, halkbilimi gibi konularda da altın değerindedir. Bu yüzden de sadece Türkçe dil bilgisini değil Türkoloji'yi bütünüyle ilgilendirir.

DİVANIN YAPISI

Dîvanû Lügâti't-Türk metni Arapça dilbilgisine ait sözcük özellikleri uyarınca sınırları çizilmiş sekiz kitaptan oluşur. Her kitap sözcüğün içerdiği harf sayısına ve niteliğine göre kurulan çeşitli vezinlerle belirlenen alt bölümlere ayrılmıştır. Sözcükler ve tanımları bu düzende sıralanmış ve dilbilgisi açıklamaları bu alt bölümlerin nitelikleri uyarınca ve gerektikçe verilmiştir.

Bu sekiz bölüm şöyledir[27];

1) Hemze

2) Salim

3) Muzaaf

4) Misal

5) Üçlüler

6) Dörtlüler

7) Gunne

Bunlardan *Hemze Kitabı* ünlü ile başlayan kelimelerin sıralandığı bölümdür. *Salim Kitabı* içinde illetli[28] harf bulundurmayan sözcükler sıralanır. *Muzâaf Kitabı* aynı harfi birden çok kez bulunduran sözcüklerin bulunduğu bölümdür. *Misâl Kitabında* ilk harfi illetli (و ya da ى) sözcükler sıralanır. *Üçlüler Kitabı* ve *Dörtlüler Kitabı* üç ve dört

[26] Ahmet Caferoğlu; Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk Dizini; TDK Yayınları; Ankara 1972
[27] Besim Atalay; Divanü Lügati-it-Türk Tercümesi; TDK Yayınları; Ankara 1941
[28] Bkz. İllet.

yazaçlı[29] sözcüklerin sıralandığı bölümlerdir. *Gunne Kitabı* ise nazal seslerden (-ng/-ñ) veya (-nç) seslerini barındıran sözcüklerin sıralandığı bölümdür.

Bu kitapların her birisi kendi içinde isimler ve eylemler olarak ikiye ayrılır. İsimler ve fiiller de kendi içlerinde harf sayısına göre – Arapça vezinlere uygun şekilde – iki harfli, üç harfli, dört harfli, beş harfli olacak şekilde bölünmüştür. Öyleyse, örneğin; Hemze Kitabı önce isimlerle başlar. İki harfli (at, et, ot…), üç harfli (alp, art, ilk…), dört harfli (argag, ırgag, ottuz..) beş harfli (agırlıg, uçuzlug) sözcükler sırasıyla verildikten sonra aynı düzen fiiller için tekrarlanır.[30] Bu düzen modern sözlükçülükten uzak ve kullanışsız gibi görünebilir ancak gününün standartlarının oldukça üstünde bir düzen ve titizlikle hazırlandığı unutulmamalı ve zamanına göre değerlendirilelidir. Ayrıca eklemeli bir dil olan Türkçenin söz varlığının harf sayısı ile ilişkilendirilerek Arapça vezinlere benzer şekilde tasnif edilmesinin yanlış bir hareket olduğu söylenebilir. Ancak sözlüğün diller arası olması ve Araplara Türkçe öğretmek için yazılmıştır. Bu yüzden Arapçanın kurallarına en yakın ve Arapların en rahat anlayabileceği şekilde düzenlenmiş olması gayet tabiidir.

Kelimelerin bulunduğu bu 8 bölümden başka eserin başında Türk milleti hakkında bilgilerin verildiği ve Türkçenin öneminin anlatıldığı bir önsöz (mukaddime) bulunur. Bunun arkasından sözlük hazırlanırken kullanılan metotları gösteren, bazı fonoloji ve gramer unsurlarını belirterek Türk lehçelerinin mukayeseli bir değerlendirmesini yapan bir giriş bölümü gelir. Eserin sonunda ise eserin başarı ile bitirildiğini ilan eden, eserin yazmaya başlandığı ve bitirildiği tarihi yazan bir sonuç bölümü bulunur.

Divanın düzeninden ve yapısından bahsettikten sonra artık içeriği sözlük ve dilbilgisi alt başlıklarıyla mercek altına alabiliriz.

BİR GRAMER KİTABI OLARAK DÎVANÛ LÜGÂTİ'T-TÜRK

Dîvanû Lügâti't-Türk'ün en belirgin iki özelliği sözlük ve gramer kitabı olmasıdır. Divanın büyük kısmını sözlük kaplar. Dilbilgisi kuralları bu sözlük içinde yeri geldikçe ve ihtiyaç duyuldukça dağınık olarak verilmiştir. Ancak bu dağınık bilgiler çok değerlidir. Kitapta yer yer dil üzerine önemli kurallar söylenmiş, ses değişimleri, gramer halleri ve diyalekt ayrılıkları açıkça gösterilmiş, örnekler verilmiştir.

---

[29] Bkz. Divanu Lügati't Türk; Kabalcı Yayınevi; İstanbul 2005. ISBN: 975-997-013-9 (sf.99 ve sf.105)

[30] İki harfli (açdı, ezdi…), üç harfli (adışdı, öpüşdi…), dört harfli (ürperdi, ettürdi…), beş harfli (esirgendi, uwutlandı…).

Dîvanû Lügâti't-Türk XI. Yüzyılın edebi dili olan Hakâniye Türkçesi ile yazılmıştır. Ancak divanda diğer diyalektler ve aralarındaki farklardan bahsedilmiştir. Eğer madde başında verdiği kelime için ayrıca bir açıklama yapmamışsa o kelime Türk diyalektlerinde ortak kullanılıyor demektir. Türk diyalektleri arası farklılıklar Dîvanû Lügâti't-Türk'te iki şekilde takip edilebilir. Bu farklılıkların birisi diyalektler arası ses değişiklikleri[31] diğeri ise diyalektler arası söz dağarcığı farklılığıdır.[32] Öyleyse Dîvanû Lügâti't-Türk XI. yüzyılda Türk dilinin eşzamanlı olarak incelenebilmesi için çok değerli bir kaynaktır. Ayrıca bu ses değişimlerinin gösterilmesi Türk dilinin tarihi süreçte geçirdiği değişimin artzamanlı olarak incelenmesinde de önemli ipuçları verir.

Dîvanû Lügâti't-Türk'ün modeli Arap dilciliğidir. Şüphesiz ki XI. yüzyılda İslam coğrafyalarında tartışmasız üstünlüğü olan Arapçanın ve Arap dili geleneklerinin yazılan her tür eserde yoğun izlerinin görüleceği açıktır. Arapçanın daha İslam'ın ilk yıllarından başlayarak çok güçlü bir dilbilim ve leksikoloji geleneği yarattığı düşünülürse Müslümanlara Türkçe öğretmeyi amaçlayan Kaşgarlı Mahmud'un Arap sözlükçülük geleneği dışında bir başka seçeneği olamazdı. Bu yüzden Kaşgarlı Dîvanû Lügâti't-Türk'ü Arapça söz üretim düzenine uyarlamaya çalışmıştı. Bu düzende genellikle üç nadiren iki ve dört harften oluşan Arapça kökler belirli vezinlere göre kendilerine eklenen seslerle yeni kelimeler üretir. İşte bu yöntem bilim Kaşgarlı Mahmud'un Dîvanû Lügâti't-Türk'ünde kullanmaya çalıştığı yöntemdir. Bu yöntemin Türk dilinin kelime üretme prensiplerine uygun olmadığı açıktır, ancak zamanı için tek yol budur.

Arapça, Arap harfleriyle ve Arap dilbilimi geleneği ile yazılmış Dîvanû Lügâti't-Türk'ün bir başka meselesi da fonolojidir. Arap alfabesi tamamı konsonantları karşılayan 28 harften oluşur. Harf ve ses arasındaki farkın yirminci yüzyıl başlarına kadar ihmal edildiği düşünülürse Kaşgarlı Mahmud'un ses ve harf arasındaki ayrımın farkında olması ilgi çekicidir.[33] Buna rağmen İslami gelenekler ve tecvit[34] endişesi ile olsa gerek Arap alfabesi ile ilgili temel ilkeleri Türkçeye uygulamaya çalışırken Arap

---

[31] Prof. Dr. Gürer Gülsevin; Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu; Rize 2008: "Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki /t/ harfini /d/ harfine çevirirler. Türkler 'deve'ye *tewey*, bunlar *devey* derler."

[32] Prof. Dr. Gürer Gülsevin; Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu; Rize 2008: "Örneğin Kaşgarlı Mahmud madde başı olarak '*ak*' kelimesini beyaz anlamı ile Oğuzca olarak kaydetmiştir. Başka bir yerde beyaz anlamında *'ürüng'* kelimesini işlerken Oğuzların bunun yerine *'ak'* kelimesini kullandıklarını belirtmiştir. Yani, XI. yüzyılda beyaz anlamında iki ayrı söz olduğunu, Oğuzların *'ak'* diğerlerinin ise *'ürüng'* kelimesini kullandığını ifade etmiştir.

[33] Doç. Dr. Süer Eker; Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu; Rize 2008: "Kaşgarlı Türk yazısından bahsederken (Uygur yazısı) yazılışta yeri olmayan ancak söyleyişte gerekli yedi harfin bulunduğunu ve Türk dillerinin bunlarsız olamayacağını söyler.

[34] Bkz. Tecvit: Harflerin sıfatlarının nasıl olması, yani harflerin işaret ettiği seslerin çıkaklarından hangi şekilde çıkartılması gerektiğinin öğrenilmesi, seslerin ortaklıklarının ve ayırt ediciliklerinin belirlenmesi meselesi. Arap dilciliğinin en eski konularındandır.

harflerini korumaya, tadil etmemeye özen göstermiştir. Kaşgarlı Arap harflerinin özgün biçimlerinden yararlanırken Arapçada bulunmayan Türkçeye özgü sesleri Arap harfleri aracılığıyla Türkçe örnek kelimeler vermek suretiyle tanımlamıştır.

Arap dilciliğinin Türkçeye uyarlanması ile ilgili bir başka sorun vokallerdir. Vokal dağarcığı geniş ve vokal uyumu gibi çok önemli karakteristik özellikleri bulunan Türkçe için vokaller önemlidir. Ancak uzun ve kısa şekilleriyle üç zayıf vokali bulunan Arapçada vokaller ihmal edilebilir. Dîvanû Lügâti't-Türk'te de vokaller ihmal edilmiştir. Kaşgarlı Türkçe bir kelimede en çok 7 harf bulunabileceğini söylerken söz içindeki vokalleri dikkate almaz.[35] Buna rağmen Arap ve Türk alfabe sistemleri arasındaki farklılıkları anlatırken ünlülerin harekeye bir harf ziyade edilerek gösterildiğini ve Türk yazısında kuralın her üstünün bir elif, her ötrenin bir vav ve her esrenin bir ye ile gösterilmesi olduğunu söyler.

Kaşgarlı artlık-önlük ve dudak uyumlarının da farkındadır. Örneğin –lıkın/likin ekini incelerken art ünlülü şeklin asıl olduğunu, ince kelimelerde kef geldiğini söyler. Bu değişimleri de Arap alfabesinin herekeleri yardımıyla anlatır.

Sonuç olarak Dîvanû Lügâti't-Türk önemli dilbilgisi unsurları içeren değerli bir eserdir. Ancak tam ve bütün bir gramer kitabı değildir. Kurallar düzgün bir sistemde tasnif edilmeden yeri geldikçe ve gelişigüzel verildiği gibi bizzat Kaşgarlı Mahmud'un bahsettiği gibi cem (çoğulluk), müfred (tekillik) tafdil (üstünlük), tasgir (küçültme) gibi konulara hiç yer verilmemiştir. Kaşgarlı Mahmud bu gibi konuları diğer kitabı "*Kitâbu Cevâhiri'n-Navhi fî Lügât'it-Türk*"e aldığını söyler[36]. Adından anlaşıldığı kadarıyla bu bir gramer kitabıdır. Ne yazık ki Türkçenin bilinen ilk gramer kitabı olan bu eser hala bulunamamıştır.

BİR SÖZLÜK OLARAK DÎVANÛ LÜGÂTİ'T-TÜRK

Dîvanû Lügâti't-Türk asıl olarak bir sözlüktür. Yazılma amacı, sınıflandırılması ve içeriği en geniş anlamıyla sözlüktür. Bir sözlük olarak Dîvanû Lügâti't-Türk'ü iki aşamada inceleyelim, yapısı ve başarısı.

Bir sözlüğün yapısı kelimelerin tasnifi ve açıklamalarıyla ilgili hususlardır. Dîvanû Lügâti't-Türk daha önce de bahsettiğimiz gibi Arap sözlükçülüğünün etkisindedir. Bu etki üzerinde ileride daha detaylı karşılaştırmalar yapacağız.

Dîvanû Lügâti't-Türk'te kelimeler 8 sınıfta toplanır. Kelimelerin bulunduğu asıl sözlükten başka Türk milleti hakkında bilgilerin verildiği ve Türkçenin öneminin

[35] "زرغ نحمود z(a)rg(u)nçm(u)d" Besim Atalay; Divanu Lügati't Türk Tercümesi TDK, Ankara 1941
[36] Kaşgarlı Mahmud; Divanü Lügati't Türk; Cilt I, s25

anlatıldığı bir önsöz (mukaddime) bulunur. Bunun arkasından sözlük hazırlanırken kullanılan metotları gösteren, bazı fonoloji ve gramer unsurlarını belirterek Türk lehçelerinin mukayeseli bir değerlendirmesini yapan bir giriş bölümü gelir. Eserin sonunda ise eserin başarı ile bitirildiğini ilan eden, eserin yazmaya başlandığı ve bitirildiği tarihi yazan bir sonuç bölümü bulunur.

Gerçi bu bölümler Önsöz, Giriş ve Sonuç olarak adlandırılmamıştır ancak işlev olarak eserin bu kadar detaylı hazırlanması Dîvanû Lügâti't-Türk'ün hazırlanma tekniği açısından günümüz eserlerinden geri kalmadığını açıkça gösterir.

Kelimelerin Arapça kaidelere göre sekize bölünüp tasnif edildiğini daha önce söylemiştik[37]. Her bölüm kendi içinde tekrar kısımlara ayrılmaktadır. Bölüm içindeki sınıflandırmada yine Arapça dilbilgisi kaidelerinden yararlanılmıştır. Örneğin menkûs, misâl, illetli, mücerred, ziyadeli vb Arapça terimler kullanılmıştır. Sözlükte isimler Arap dilinde olduğu gibi fâilün benzeri vezinlerle verilmiştir. Kaşgarlı Mahmud sözlüğünde dilde kullanılan ve terk edilen kelimelerin tümünü vermeyi istese de kullanışlılık açısından sadece kullanılan kelimelere yer vermiştir. Dîvanû Lügâti't-Türk bu açıdan Kitab'ul Ayn'dan ayrılır. Ayrıca verilen kelimelerin tasnifi de *Divan'ül Edeb*[38] adlı Arapça sözlükteki sisteme yakınlığı ile dikkat çekmektedir.

Dîvanû Lügâti't-Türk Arapça olduğundan dolayı Arap Dili ve Edebiyatı için de önemli bir eserdir ve eseri bir de bu dil ve edebiyat geleneği içinde incelemek gerekir. Dîvanû Lügâti't-Türk, Kaşgarlı Mahmud'un kendisinin de kabul ettiği gibi başta Kitab'ul Ayn[39] adlı sözlük olmak üzere pek çok sözlüğü örnek alarak ve istişhâd ve şevâhid gibi yöntemler kullanılarak yazılmıştır.

Bunlardan başka sözlük olarak dikkat çeken bir başka nokta da bazı kelimelerin ses ve yapı bilgisiyle ilgili konulara temas edilmiş olmasıdır. Kimi kelimelerde telaffuz özellikleri ve fonoloji ile ilgili bilgiler verilir. Örneğin; "*ajmuk*" sözcüğü açıklanırken "*bu kelime iki çıkak arasındaki j ile söylenir*" bilgisini verir[40]

Sözlükteki kelimelerle ilgili yorumlara, etimolojik ve ansiklopedik bilgilere de sıkça rastlanır. Örneğin Hotanlıların ve Kençeklilerin Türk dilini bozdukları için Türk sayılmayacaklarını söyler[41]. Ay kelimesinin hem senenin on ikide birine denildiğini hem de gökyüzündeki ay cismine denildiğini; bunun sebebinin bu müddetin ayın

---

[37] Bkz. Aynı yazı; 4. Sayfa; Divanın Yapısı
[38] İbrahim el-Farabi; Divanu'l-Edeb;
[39] Kelimelerin sıralanışı açısından Bkz. "Arapça Dini Sözlük; El-Halil bin Ahmed; (MS ~715-790)"
[40] Prof. Dr. Ahmet Doğan; Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu; Rize 2008
[41] "Onlar 'ana'ya 'hata', 'ata'ya 'hata' derlermiş."; Kaşgarlı Mahmud; Divanü Lügati't Türk, I. Cilt, s32

geçmesiyle başlıyor olması yüzünden olduğunu iddia eder. Bayram kelimesinin Farsça olduğunu bu yüzden kökenini bilmedini söyler.[42]

Eser yöntembilim bakımından günümüz sözlüklerine benzer bir kalitede hazırlanmıştır. Oysa muhteva bakımından günümüz sözlüklerinden ayrılır. Günümüzde yazılan bir sözlüğün en önemli özelliği madde başında verilen kelimenin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Oysa Dîvanû Lügâti't-Türk'te açıklamalar sadece kelimelerin açıklaması değil bir milleti, bir kültürü açıklayan örneklerdir. Böylece madde başı sözcükler vesile edilerek her fırsatta Türk kültürü ve Türklük ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bununla yetinilmemiş Türk dünyasının bir haritası da Dîvanû Lügâti't-Türk'e dâhil edilmiştir. Sözlüğün amacı Araplara sadece Türkçeyi değil Türkleri ve Türk dünyasını öğretmektir.

Eserin hedefi Araplar olduğuna göre eserin başarısını ölçebilmek için ona bir de Arapların gözünden bakmak gerekir. Arapların nezdinde Dîvanû Lügâti't-Türk'ü anlamak için de Arap dil ve kültürünün, sözlük ve ansiklopedi geleneğinin bilinmesi gerekir.

Gerek yapı gerek içerik olsun, Dîvanû Lügâti't-Türk günümüz imkânları ve teknikleri ile hazırlanmış modern sözlüklerle yarışabilecek düzeyde başarılıdır.

[42] Yrd. Doc. Dr. İlyas Karslı; Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu; Rize 2008

Kaynakça

AKÜN, Ö. F. Kaşgarlı Mahmud Maddesi. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 25, s. 9). içinde Türkiye Diyanet Vakfı.

ATALAY, B. (1985). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BİLGE, R. (1945). Divanü Lûgati't – Türk'ün Bulunuşu ve Basılışı.

CAFEROĞLU, A. (1972). *Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk Dizini.* Ankara: TDK Yayınları.

CAFEROĞLU, A. *Konferanslar, İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut* (Cilt 2).

ÇAKAN, V. (2008). Kaşgarlı Mahmud'un Soyu, Kısaca Hayatı, Eserleri ve Mezarı Üzerine Bir İnceleme. *Uluslarası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu.* Rize Üniversitesi.

DANKOFF, R. (2005). *Divanu Lügati't Türk Çevirisi.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

EKER, S. (2008). *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu.* Rize: Rize Üniversitesi.

GENÇBOYACI, M. (Kasım 2008). Kaşgarlı Mahmud Özel Bölümü: Ali Emirî Efendi ve Divanü Lugati't-Türk. *Türk Dili Dergisi* , 548-549.

GÜLSEVİN, G. (2008). *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu.* Rize: Rize Üniversitesi.

GÜLSÜN, A. Divanü Lûgati't – Türk'te Kadın ve Onun Dünyası.

KAÇALİN, M. (Kasım 2008). Divanü Lugati't – Türk Üzerine Birkaç Söz. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi,* , 528.

Kaşgarî, M. *Dîvânü Lûgati't-Türk.*

KÖPRÜLÜ, F. (1933, Nisan 24). Divanü Lûgat it – Türk. *Cumhuriyet Gazetesi* .

TOGAN, Z. V. (1932). Dîvân-ı Lugâtüt-Türk'ün Telif Senesi Hakkında. *Atsız Mecmua* , 5.

ÜLKÜTAŞIR, M. Ş. (1946). *Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut,.* İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.